

Schengen jako wyzwanie dla teorii integracji europejskiej

Monika Trojanowska-Strzęboszewska, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID ID: 0000-0002-3971-8162

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie możliwości konceptualizacji ważnego i nieoczywistego, a przez to trudnego do wyjaśnienia europejskiego fenomenu integracji schengenńskiej. Obrazując wieloznaczność definicyjną tego określenia oraz odwołując się do wyników przeglądu literatury przedmiotu, wskazano na istnienie deficytów pogłębionych analiz eksplanacyjnych tego pola europejskiej integracji. Propozycją, która może służyć przezwycięzeniu tej sytuacji jest odwołanie się do teorii integracji europejskiej. Na podstawie tych teorii zostaną przedstawione trzy zasadnicze poziomy teoretyzowania, na których można konceptualizować procesy integracyjne zachodzące w strefie Schengen. Na każdym z tych poziomów zagadnienie to będzie analizowane w odmienny sposób, jako: 1) swoisty proces integracji; 2) model terytorialności; 3) projekt zarządzania granicami. Każde z tych ujęć posiada odrębne ramy i założenia teoretyczne, wykorzystuje inny aparat pojęciowy i formułuje odmiennie pytania badawcze.

Słowa kluczowe: strefa Schengen, system Schengen, granice, Unia Europejska, teorie integracji europejskiej

***Schengen* as a challenge for the theories of European integration**

Abstract

The aim of the article is to present the possibility of conceptualising of a significant, unclear, and difficult to explain European integration phenomenon called *Schengen*. Presenting the ambiguous definition of Schengen and the effects of literature review, the article shows the deficit of in-depth analyses of this sphere of European integration. To overcome this problem, theories of European integration are helpful. Based on these theories, the article presents three major levels of theorising on which *Schengen* can be conceptualised. At each of these levels, this issue will be analysed in a different way as: a special example of European integration, a model of European territoriality and a project of border governance in Europe. Each of these approaches has its separate theoretical framework and assumptions, uses a different conceptual apparatus and formulates different research questions.

Keywords: Schengen area, Schengen system, borders, European Union, theories of European integration

Celem artykułu jest próba wskazania na nadal obecną potrzebę konceptualizacji niezwykle ważnego i równocześnie nieoczywistego, a przez to trudnego do wyjaśnienia fenomenu integracyjnego określanego najczęściej jako strefa Schengen, system Schengen lub reżim graniczny Schengen. W efekcie przeprowadzonego przeglądu literatury przedmiotu wskazano na istnienie deficytów pogłębionych analiz eksplanacyjnych tego pola europejskiej integracji. Propozycją, która ma służyć przewyciężeniu tej sytuacji jest postulat odwołania się do teorii integracji europejskiej, na gruncie których zaproponowano trzy możliwe poziomy teoretycznych dociekań, czym jest integracja schengeńska.

Prowadzone rozważania będą się sytuować na gruncie studiów europejskich o proveniencji politologicznej, które koncentrują się na badaniu integracji europejskiej jako fenomenu politycznego (Wierzchowska 2010). W artykule przyjęto bowiem przekonanie, że rozważania nad strefą, systemem czy reżimem Schengen implikują odniesienia do kluczowych kategorii analizy politologicznej, takich jak władza, rządzenie, terytorium czy suwerenność. Niemniej należy podkreślić, że artykuł sytuuje się w obszarze analiz metateoretycznych, bazujących przede wszystkim na teoriach wykorzystywanych w studiach europejskich określanym mianem teorii europeistycznych (Ruszkowski 2015: s. 11), co ma uwypuklić ich względnie autonomiczny charakter w stosunku do innych nauk.

Punktem wyjścia analiz będzie postawienie hipotezy o wieloznaczności definicyjnej integracji schengeńskiej. W celu weryfikacji tej hipotezy wskazane zostaną różne konotacje znaczeniowe przypisywane temu zjawisku (i pojęciu) oraz wyodrębnione będą dwa zasadnicze sposoby rozumienia zakresu przedmiotowego tego pojęcia, obecne w dotychczasowej literaturze przedmiotu. Następnie w skrótovej formule (z uwagi na wymagania objętościowe artykułu) ukazany zostanie efekt analiz na temat sposobów obecności problematyki integracji schengeńskiej w polskiej literaturze przedmiotu. Ustalenia te mają służyć ugruntowaniu postulatu o potrzebie pogłębionych eksplanacji teoretycznych tej dziedziny integracji na podstawie teorii integracji europejskiej.

Następnie, odwołując się do dorobku teoretycznego studiów europejskich, zostaną przedstawione alternatywne poziomy rozważań teoretycznych i pojęciowych, na których może być analizowana integracja schengeńska (jej przejawy i konsekwencje). Na każdym z tych poziomów możliwe są różne warianty sposobów problematyzowania i konceptualizowania tego zagadnienia. W efekcie można wskazać na trzy zasadniczo odmienne ramy teoretyczne, w obszarze których można badać integrację schengeńską jako:

- 1) swoisty proces integracji europejskiej,
- 2) model terytorialności,
- 3) projekt zarządzania granicami.

Celem artykułu nie jest pokazanie najwłaściwszej, najbardziej adekwatnej itp. teorii europeistycznej, która może służyć poznaniu i zrozumieniu, a także prognozowaniu przyszłości integracji schengenńskiej. Całkiem prawdopodobne, że taka idealna teoria nie istnieje. Ważne jest natomiast zastanowienie się w pierwszej kolejności, jakie w ogóle dostępne są możliwości teoretycznego namysłu nad strefą, systemem czy reżimem Schengen i z czym mogą się wiązać wybory każdej z nich. Jakiego rodzaju (typu) teorie mogą przyjść nam z pomocą w poszukiwaniu odpowiedzi na fundamentalne pytania o istotę i specyfikę integracji schengenńskiej? Chodzi bowiem o poszukiwanie wyjaśnień, powodów, przyczyn angażowania się państw w projekt integracyjny stanowiący wyzwanie dla klasycznego rozumienia kluczowych atrybutów państwowości – władzy (nad granicami i w obrębie granic, w tym zarządzania granicami) oraz suwerenności, a także konsekwencji płynących z tych wyborów właśnie dla samej formuły i mechanizmów procesów integracyjnych oraz ich efektów odnoszących się do natury państwowości i terytorialności.

U podstaw tych analiz stoi przekonanie, że zapewne nie ma (i nie musi być) jednego sposobu definiowania tej dziedziny integracji, kluczowa jest jednak świadomość, na jakim stanowisku koncepcyjnym, teoretycznym możemy sytuować swoje rozważania. Należy też podkreślić, że rozważania zawarte w artykule odnoszą się wyłącznie do możliwości konceptualizowania *Schengen* w świetle teorii integracji europejskiej. Oznacza to celowe pominięcie (z uwagi na ograniczony cel i zakres artykułu), a nie bynajmniej jakiegokolwiek dezawuowanie dorobku teoretycznego innych obszarów studiów. W szczególności rozważania teoretyczne na temat określonych aspektów funkcjonowania strefy Schengen mogą być prowadzone na gruncie teorii granic i pograniczy, teorii ekonomicznych, teorii migracji czy teorii socjologicznych.

Pozorna oczywistość tego, czym jest integracja schengenńska

Każdego roku miliony obywateli UE i państw trzecich korzystają ze swobody przemieszczania się między państwami Unii Europejskiej. Dojeżdżając do pracy, jadąc na zakupy czy podróżując w celach turystycznych, nie doświadczają na unijnych granicach wewnętrznych kontroli weryfikujących ich tożsamość, prawomocność ich dokumentów tożsamości i podróży, sprawdzających, czy spełniają warunki wjazdu, pobytu,

podjęcia pracy, wyjazdu. Nie przechodzą też kontroli bezpieczeństwa, a ich dane nie są filtrowane przez systemy informatyczne wspierające przeciwdziałanie i wykrywanie różnego rodzaju przestępczości. Także pojazdy, którymi przekraczają granicę oraz przedmioty przez nich wwożone lub wywożone nie są kontrolowane. Od wszystkich tych tradycyjnych praktyk kontrolnych, mniej lub bardziej dokładnie i systematycznie wykonywanych, na przeważającej większości istniejących granic międzynarodowych aż 26 państw europejskich zdecydowało się odstąpić. Zdemontowano szlabany graniczne, rozebrano punkty odprawy granicznej, zlikwidowano prawie całkowicie wizualny wymiar przebiegu linii granicznej, pozostawiając jedynie tablice informujące o zmieniającym się statusie prawnym określonej przestrzeni państwowej. Granice te nie są już wyraźnie widocznym w przestrzeni fizycznej progiem, odcinającym jedno terytorium od drugiego, a doświadczenie ich przekraczania, nierzadko oznaczające wielogodzinne oczekiwanie, wielokrotne wertowanie dokumentów, drobiazgowe sprawdzanie bagażu, staje się mglistym wspomnieniem osób bynajmniej już nie najmłodszych.

To bezprecedensowe w swej skali i konsekwencjach odstąpienie państw europejskich od realizacji kontroli granicznych będących jedną z emanacji zasady suwerenności, zapoczątkowało w 1985 roku pięć państw członkowskich EWG, które zdecydowały się na podpisanie Układu z Schengen. Pięć lat później sygnatariusze tej umowy przyjęli akt wykonawczy (Konwencję Wykonawczą do Układu z Schengen), który w istocie umożliwił urzeczywistnienie tego ambitnego przedsięwzięcia, precyzując zakres i rodzaje koniecznych do wdrożenia działań, uzupełniających ową „wolnościową” zasadę ograniczającą wykonywanie systematycznych kontroli granicznych wyłącznie do tzw. granic zewnętrznych, czyli granic z państwami nienależącymi do strefy Schengen. Działania te ukierunkowano na wzmocnienie bezpieczeństwa wewnętrznego całej strefy oraz rozwój współpracy organów wymiarów sprawiedliwości państw zaangażowanych w ten projekt. Doprowadziło to do wykrystalizowania się bogatego wachlarza wspólnych zasad i procedur działania w obszarach związanych z przekraczaniem granic, które poza kontrolą i ochroną granic dotyczyły też polityki wizowej, azylowej, imigracyjnej, zapobiegania i zwalczania przestępczości transgranicznej i międzynarodowej, współpracy wymiarów sprawiedliwości oraz organów policyjnych. W granicach tej stopniowo powiększającej się strefy ze swobody przemieszczania się mógł korzystać każdy, bez względu na posiadane obywatelstwo (lub też jego brak). W 1999 roku *acquis* Schengen zostało włączone do prawa Unii Europejskiej, co oznaczało – po pierwsze – zmianę statusu formalno-prawnego strefy, po drugie – jej tzw. uwspólno-

towanie (Uçarer 2007), a po trzecie – uczynienie akcesji do strefy Schengen elementem akcesji do UE.

Polscy obywatele mogą w pełni korzystać ze strefy Schengen już od dekady. W dyskusjach podsumowujących polskie członkostwo w UE, ale także w szerszym ujęciu w debatach o europejskim projekcie zjednoczeniowym, zazwyczaj wymienia się integrację schengenską po stronie kluczowych osiągnięć procesu integracji, wskazując społeczne i ekonomiczne korzyści płynące z jej funkcjonowania. Trudno – pomimo rosnącej obecności w krajach europejskich nurtów eurosceptycznych czy wręcz antyunijnych – znaleźć zagorzałych jej przeciwników. I nawet w obliczu wewnątrzunijnego kryzysu politycznego, związanego z napływem do państw członkowskich w 2015 roku blisko 2 mln osób poszukujących azylu i imigrantów ekonomicznych, różnice zdań, a nawet ostre spory między grupami państw oraz państwami a instytucjami unijnymi, niwelowało dość zgodne podejście do potrzeby „obrony” dobrodziejstwa strefy Schengen, czego gwarancją miało być wzmocnienie ochrony granic zewnętrznych UE (Szymańska 2016: 255–280; Trojanowska-Strzęboszewska 2016: 125–147). Ustalenia ostatniego ze szczytów Rady Europejskiej, odbywającego się 28 czerwca 2018 roku w sprawie przyszłości polityki migracyjnej UE (Rada Europejska 2018), potwierdziły ten zgodny front w sprawie potrzeby utrzymania swobody przemieszczania się wewnątrz UE (przez niektórych rozumiany w kategoriach powstrzymania Unii przed rozpadem), co ma przynieść nie tyle gruntowna rewizja wspólnej polityki azylowej (której to ów konsensus już nie obejmuje), ile podwojenie wysiłków w zakresie podniesienia stopnia skuteczności w kontrolowaniu granic zewnętrznych. Strefa Schengen – pomimo czasowego przywrócenia kontroli na granicach wewnętrznych przez kilka państw członkowskich i utrzymywania ich już przez ponad dwa lata – nie rozpadła się, ale przeszła zmianę obejmującą rewizję przepisów Kodeksu granicznego Schengen oraz utworzenie Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej¹ (choć kwestia, czy jest to wystarczająca adaptacja do nowej sytuacji – pozostaje pytaniem otwartym). Innymi słowy, strefa Schengen liczy sobie już ponad trzydzieści lat i wciąż jest niezwykle

¹ Projekt powołania jednostek unijnej straży granicznej pojawił się już w 2002 roku w komunikacie Komisji Europejskiej „W kierunku zintegrowanego zarządzania granicami zewnętrznymi UE”, będącym punktem wyjścia do przyszłego rozwoju wspólnej polityki zintegrowanego zarządzania granicami zewnętrznymi. Do realizacji tej inicjatywy KE nie doszło z uwagi na opór państw członkowskich, choć powracano do niej, w różnych wariantach, kilkakrotnie. Przeworsowano tę propozycję – w znacznie ograniczonej i raczej fasadowej formule – dopiero w efekcie kryzysu migracyjnego lat 2015–2016. Wyjaśnienie tej nieoczywistej decyzji państw jako elementu ładu schengenskiego stanowi jedno z wyzwań, o którym mowa w tym artykule.

żywym i dynamicznie rozwijającym się projektem. O strefie tej wiemy, kiedy i w jakich okolicznościach powstała, jakie państwa, od kiedy i na jakich warunkach w niej uczestniczą, znamy przepisy tworzące schengieńskie prawo, wiemy, na podstawie jakich procedur ono powstaje i jakie obowiązki nakłada na krajowe systemy kontroli granicznych, polityki związane z mobilnością oraz bezpieczeństwem wewnętrznym i wymiarami sprawiedliwości krajów akcesyjnych. Znamy też instytucje i mechanizmy zaangażowane w jej funkcjonowanie, takie, które powołano w związku z jej tworzeniem czy też późniejszym rozwojem. Ale czy rozumiemy znaczenie i sens tego przedsięwzięcia? Czy potrafimy powiedzieć, co właściwie wynika z faktu istnienia integracji schengieńskiej dla współczesnych państw europejskich, zaangażowanych w ten projekt (ale i sąsiednich) w odniesieniu do fundamentalnych dla ich istoty przymiotów, takich jak suwerenna władza, prowadzenie polityki, obywatelstwo i wynikające z niego prawa, a także dla istoty terytorium państwowego, bezpieczeństwa wewnętrznego oraz tożsamości zbiorowych i indywidualnych?

Co właściwie powoduje, że pomimo zmieniających się w ciągu ostatnich trzydziestu lat okoliczności geopolitycznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych w Europie i jej otoczeniu zewnętrznym (bliższym i dalszym) integracja w strefie Schengen nadal ma miejsce? Co jest obecnie celem funkcjonowania tego projektu? Realizacja swobody przemieszczania się czy ochrona unijnych granic zewnętrznych? Czy jest to projekt wolnościowy, liberalny czy wręcz przeciwnie – jego sednem jest wykluczenie jednych w imię bezpieczeństwa drugich? Dlaczego część państw europejskich zdecydowała się na jego realizację, a następnie na jego dalszy rozwój? Czemu nastąpiło to w drugiej połowie lat 80. XX wieku i z jakich powodów zdecydowano się realizować ten projekt poza, a nie w ramach EWG, by z kolei w drugiej połowie lat 90. XX wieku przenieść go w strukturę instytucjonalno-prawną, decyzyjną i finansową UE? Odpowiedzi na większość z tych pytań w literaturze przedmiotu, polskiej i zagranicznej, istnieją. Niemniej nie są identyczne (co w świecie nauki jest całkowicie zrozumiałe), bywają nawet całkowicie odmienne, ale kluczowe jest to, że trudno uznać je za w pełni satysfakcjonujące (Zaiotti 2011). Jest tak dlatego, że wyjaśnienia te mają charakter jedynie połowicznie eksplanacyjny.

Ilustruje to chociażby przykład „mitu założycielskiego” strefy Schengen, który objaśniany jest w literaturze przedmiotu najczęściej za pomocą dwóch interpretacji. Jedna utrzymuje, że strefa powstała jako konsekwencja pełnego urzeczywistnienia wszystkich czterech swobód wspólnego rynku (jako celu Jednolitego Aktu Europej-

skiego), w tym swobody przemieszczania się osób (obok towarów, kapitału i usług). Druga przekonuje, że była odpowiedzią na obywatelską potrzebę uczynienia integracji procesem także społecznym, a nie tylko gospodarczym, co wyrażano lapidarnym hasłem o konieczności przejścia od „Europy kupców” do „Europy obywateli”. Nie są to interpretacje wykluczające się, chodzi jednak o rozłożenie akcentów; niemniej obie ograniczają się do identyfikacji tego lub innego głównego powodu podpisania Układu z Schengen, ale nie podejmują się wyjaśnienia przyczyny jego zaistnienia (w określonym miejscu i czasie). Jeśli bowiem przyjąć pierwszą ze wskazanych interpretacji, to oznacza ona w istocie, że utworzenie strefy Schengen było konsekwencją (a nawet koniecznością), raczej automatyczną i nieuchronną, potrzeby realizacji pierwotnych, ekonomicznych celów integracyjnych EWG, tj. wspólnego rynku (od JAE zwanego jednolitym rynkiem wewnętrznym). Ale czy to nie nazbyt technokratyczne ujęcie problemu, który budził wówczas (warto przypomnieć chociażby opory Francji, gdy przyszło jej realizować postanowienia Konwencji i znieść do 25 marca 1995 roku w pełni kontrole na granicach z innymi sygnatariuszami układu²) i nadal budzi tyle politycznych namietności? I dlaczego, skoro inicjatywa ta była nieodzownym elementem realizacji rynku wewnętrznego, powstała poza EWG i nie dołączyła do niej Wielka Brytania, dla której wspólny rynek był synonimem integracji? A może Wielka Brytania nie podzielała tej niemiecko-francuskiej interpretacji sedna Układu z Schengen i wynikających z niego konsekwencji jako zjawisk o charakterze technokratyczno-ekonomicznym, ale od początku uznawała, że przedsięwzięcie to jest na wskroś „polityczne” i rodzi istotne konsekwencje dla reżimu międzynarodowego? Z kolei, odnosząc się do drugiej ze wskazanych interpretacji, warto pytać, dlaczego właśnie swoboda przekraczania granic miałyby stać się kluczowym postulatem „dodającym” obywatelskości projektowi zjednoczeniowemu 12 państw członkowskich EWG i dlaczego tylko pięć z nich taką potrzebę *uobywatelnienia* integracji wówczas odczuwało? W analogiczny sposób także pytania dotyczące istoty dalszego funkcjonowania integracji schengeńskiej czekają na pogłębione wyjaśnienia. Z jakiego rodzaju ładem (reżimem, systemem) przestrzenno-funkcjonalnym mieliśmy do czynienia w początkach jego funkcjonowania? Z czego wynikała jego formuła i rządzące nim mechanizmy polityczne i prawne? Dlaczego jedne rozwiązania zyskały wówczas aprobatę państw, a inne nie? Co skłoniło państwa strefy

² Francja powołała się wówczas na zapisaną w Układzie z Schengen możliwość tymczasowego przywrócenia kontroli granicznych z uwagi na „poważne” zagrożenie porządku publicznego, m.in. w związku z realizacją przez Holandię polityki narkotykowej oraz serią zamachów terrorystycznych we Francji w drugiej połowie 1995 roku (Groenendijk 2006: s. 71–74).

Schengen do włączenia *acquis* Schengen do prawa UE? Jakie racje, motywy za tym stały? Czy rozwój integracji schengenkiej w latach 90. XX wieku, a później w ramach UE można uznać za kontynuację raz określonego ładu (w postaci jego ewolucji), czy też ład ten uległ istotowej zmianie (poprzez np. modernizację, transformację lub redefinicję) tak, aby sprostać nowym, innym wyzwaniom i okolicznościom (instytucjonalnym, politycznym, gospodarczym, społeczno-kulturowym)? Z jakim ładem schengenkim mamy dziś do czynienia (przy założeniu, że uległ on zmianie) oraz jakiego możemy się spodziewać w przyszłości? Które z czynników (np. endogeniczne czy egzogeniczne, bądź prawne, polityczne, gospodarcze, społeczne czy kulturowe) i dlaczego odgrywały (i nadal odgrywają) rolę w tych procesach, a inne nie miały większego znaczenia? Aby pytania te doczekały się wyczerpujących odpowiedzi, wzmacniających ich walor nie tylko eksplanacyjny, ale i prognostyczny, wymagają przeniesienia ich na poziom teoretyczny, który pozwoli usystematyzować i ustrukturalizować całość zagadnienia, ująć je w ramy modelowe, wskazać to, co istotne i oddzielić od tego, co drugorzędne, wyodrębnić prawidłowości od przypadkowości itp.

Wieloznaczność pojęcia integracji schengenkiej

Na gruncie literatury przedmiotu poświęconej integracji europejskiej, Unii Europejskiej oraz jej wybranym aspektom działania (przede wszystkim w odniesieniu do migracji, bezpieczeństwa wewnętrznego, współpracy transgranicznej) rozumienie pojęcia integracji schengenkiej nie jest jednoznaczne. Związane jest to przede wszystkim ze sposobem rozumienia istoty strefy Schengen – rzadko wyartykułowanym, częściej zakładanym i nie wyrażanym wprost. Poniżej zostaną omówione powszechnie obecne w literaturze sposoby definiowania tego obszaru europejskiej integracji³.

Najczęściej to zwyczajowe i dość potoczne określenie Schengen rozumiane jest jako „obszar bez granic”, czyli obszar bez kontroli na granicach wewnętrznych, będący synonimem pełnej realizacji prawa do swobody przemieszczania się. Ujęcie to łączy w istocie dwa wymiary strefy Schengen: terytorialny i prawny (Szachóń-Pszenny 2014: s. 17–46). W takich ujęciach autorzy posługują się zazwyczaj określeniami deskryptywnymi, których desygnaty nie budzą wątpliwości, raz akcentującymi wymiar tery-

³ Rozważania zawarte w tej części artykułu nie są oparte na wynikach w pełni usystematyzowanych i zoperacjonalizowanych badań nad literaturą przedmiotu, precyzyjnie wyznaczoną przez ograniczniki źródłowe i czasowe, ale stanowią próbę wskazania – na podstawie przeglądu literatury dotyczącej integracji europejskiej i Unii Europejskiej, wydawanej od lat 90. XX wieku – dominujących wektorów naukowych dociekań dotyczących integracji w ramach strefy Schengen.

torialny, jak określenia „strefa Schengen” czy „kraje członkowskie Schengen”, innym razem wymiar prawny – „*acquis* Schengen”, „Układ z Schengen”, „dorobek prawny Schengen”, „porozumienie z Schengen”, „umowy z Schengen”. Jednoznaczność tych ujęć odnosi się zatem do definicji przestrzennej strefy Schengen, wskazującej na państwa, które przyjęły dorobek prawny Schengen, a także do definicji legalnej tej strefy, której zakres określono, włączając *acquis* Schengen do prawa UE, na mocy Protokołu dołączonego do traktatu amsterdamskiego (Thym 2002). Trzeba jednak zauważyć, że w ciągu blisko dekady po wejściu w życie traktatu amsterdamskiego kwestia zakresu *acquis* Schengen także stanowi problem. Związane jest to z przyjmowaniem kolejnych środków prawnych odnoszących się do tego obszaru integracji, o których statusie jako „rozwijających dorobek prawny Schengen” decydują coraz częściej orzeczenia Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości (Cornelisse 2014).

Warto też odnotować, że na gruncie tego ujęcia rozwinęły się analizy pokazujące zróżnicowane formy uczestnictwa państw europejskich w strefie Schengen. Przede wszystkim wskazują one na odmienność wymiarów terytorialnych UE i strefy Schengen, które mogą implikować dodatkowe wyzwania w zakresie współpracy prowadzonej na gruncie *acquis* Schengen (jako części dorobku prawnego UE). Różnice między UE i Schengen w wymiarze terytorialnym oznaczają różnicowanie się zobowiązań formalno-prawnych państw członkowskich UE przy równoczesnym włączaniu w procesy integracji schengenńskiej krajów pozaunijnych (Boer 1997).

Znacznie rzadziej obecne są inne określenia dotyczące tego obszaru integracji. Jednym z nich jest „system Schengen”, po który sięgają w swoich analizach chętniej politolodzy. Określenie „system Schengen” łączy sferę prawa obowiązującego na danym obszarze ze sferą polityki i sprawowania władzy, wprowadzając tym samym do analiz na temat integracji schengenńskiej kwestie związane z poszczególnymi etapami procesu politycznego, wśród których sytuują się m.in. procesy decyzyjne. Włączane w orbitę rozważań są tu bowiem kwestie odnoszące się do motywacji i celów państw uczestniczących w integracji schengenńskiej, uprawnień podmiotów zaangażowanych w tę dziedzinę integracji, legitymizacji działań prowadzonych w tej sferze, rodzajów relacji między aktorami tej polityki (np. państwowymi i europejskimi) czy też problemu trwałości i zmienności tej formuły integracyjnej. Określając integrację schengenńską w kategoriach systemu, zwraca się uwagę na jego wewnętrzne elementy i funkcje, jakie system Schengen pełni, oraz relacje z jego otoczeniem. Poszukuje się wewnątrz-systemowego mechanizmu samosterowania, odgrywającego kluczową rolę w utrzy-

mywaniu cech stałości i trwałości tego systemu, przy równoczesnym dostrzeganiu, że może być on podatny na różnego rodzaju niespodziewane zwroty oraz napięcia i spory, skutkujące podejmowaniem działań, które w wymiarze praktycznym okazują się wzajemnie sprzeczne (Cornelisse 2014). Ponadto, ujmowanie problematyki schengenńskiej w kategoriach systemowych sprzyja bardziej całościowemu jej postrzeganiu oraz uwypukla znaczenie funkcji tego systemu (a nie tylko jego struktury). Pozwala też dostrzec dynamikę zmian, jakich system doświadcza, oraz określić wpływ otoczenia na jego funkcjonowanie i odwrotnie – wpływ systemu na otaczającą go rzeczywistość. Analiza relacji system–otoczenie w odniesieniu do systemu Schengen może zatem oznaczać uwzględnienie jego wpływu na „środowisko” państwa, w którym system ów działa i z pomocą instytucji którego ten system działa, a zatem może się odnosić do oddziaływania systemu Schengen na zakres prerogatyw i autonomii państwa, jego atrybuty czy instytucje. Oczywiście, relacje system–otoczenie mają charakter dwukierunkowy i na kształt systemu wpływa otoczenie, w którym właśnie on działa. W ujęciach tych system Schengen może być też analizowany jako zjawisko składające się z kilku podsystemów (m.in. przekraczania granic, polityki imigracyjnej, polityki azylowej, współpracy policyjnej, walki z terroryzmem) wzajemnie ze sobą powiązanych (choć niekoniecznie komplementarnych) i wywierających na siebie wpływ (czego najlepszym przykładem są kolejne zmiany prawa schengenńskiego wprowadzane w reakcji na kryzysy polityczne wywoływane przez wzmożony napływ imigrantów do państw członkowskich), ale także sam może stanowić podsystem zależny od systemu UE. Podsumowując, w tym rozumieniu integracji schengenńskiej eksponowane są zarówno wymiar funkcjonalny strefy Schengen, jak i jej wymiar symboliczny (tożsamościowy, odnoszący się zarówno do poziomu narodowego, jak i europejskiego, ponadnarodowego), dotyczące jego roli w szerszej rozumianym zjawisku mobilności niż wąsko rozumiana ochrona i/lub kontrola granic (Peers 2013; Trojanowska-Strzęboszewska 2014).

Incydentalnie pojawiają się w literaturze przedmiotu także określenia „reżim graniczny Schengen”, „reżim schengenński” czy „reżim wizowy Schengen”. Pomimo neutralnego charakteru pojęcia „reżim” na gruncie nauk politycznych, w literaturze przedmiotu można dostrzec, że najczęściej określenia te są stosowane w obszarach analiz deskryptywno-normatywnych, krytycznych wobec przepisów schengenńskich (bądź sposobów ich egzekwowania) odnoszących się do zasad przekraczania, kontroli i ochrony granic zewnętrznych UE. W wielu pracach, które posługują się

określeniem „reżim”, autorzy odnotowywali sprzeczności między ekskluzywnym *acquis* Schengen wobec obywateli wybranych państw trzecich a polityką otwartości prowadzoną wobec tych państw w ramach procesu rozszerzania UE oraz Polityki Sąsiedztwa (np. Grabbe 2000; Lavenex 2001; Gromadzki, Szymborska 2007). W ostatnich latach w związku z liberalizacją polityki wizowej wobec obywateli większości państw objętych procesem rozszerzania UE oraz polityką Partnerstwa Wschodniego, określenie „reżim Schengen” pojawia się na gruncie analiz polityki migracyjnej i azyłowej, prowadzonych z pozycji liberalnych bądź humanitarnych (np. Carrera et al. 2011) i łączone jest z nieprzyjaznymi wobec przybyszów, zamkniętymi granicami zewnętrznymi UE. Mimo określonego literą prawa zakresu przedmiotowego *acquis* Schengen trudno o pełną jednoznaczność zakresu przedmiotowego integracji schengenńskiej. Zasadniczo można wskazać w tym aspekcie dwa główne podejścia, obydwa obecne w polskiej i zagranicznej literaturze przedmiotu, nierzadko przybierające też warianty pośrednie (Cornelisse 2014). W pierwszym ujęciu, zakres przedmiotowy integracji schengenńskiej definiuje się wąsko i utożsamia z kontrolą (i ochroną) granic. Prace sytuujące się w tym obszarze koncentrują się w szczególności na charakteryzowaniu i wyjaśnianiu zasad i procedur kontroli oraz ochrony granic strefy Schengen, funkcjonowaniu systemów baz danych wspomagających graniczne praktyki kontrolne (jak SIS, VIS, Eurodac, Eurosur), działaniu instytucji i agencji UE w tym obszarze (przede wszystkim Frontex), a także sposobów stanowienia prawa, jego wdrażania i realizacji w odniesieniu do ww. zagadnień (Kuś et al. 2015). Kwestie kontroli granic mogą być rozumiane tu szeroko i nie ograniczają się do działań realizowanych na granicach (w punktach kontroli granicznej), ale obejmują cały wachlarz praktyk kontrolnych, od procedur uzyskiwania wizy (o ile taka jest wymagana) po kontrole legalności pobytu cudzoziemców prowadzone w strefie Schengen. Ujęcie to zbieżne jest z zakresem – posługując się nomenklaturą unijną – polityki zintegrowanego zarządzania granicami zewnętrznymi UE.

Drugie możliwe podejście pozwala postrzegać integrację schengenńską szeroko jako całość spraw odnoszących się do wszystkich aspektów związanych z przekraczaniem granic, które zostały opisane w prawie UE jako *acquis* Schengen. W tym ujęciu strefa Schengen dotyczy różnorodnych dziedzin aktywności UE, prowadzonych na tak odmiennych polach, jak: polityka wizowa, kontrole granic, polityka imigracyjna (zazwyczaj ograniczana do polityki wobec nieuregulowanej imigracji), polityka azyłowa, walka z przestępczością zorganizowaną, walka z przestępczością transgraniczną,

współpraca policyjna (Peers 2013). Integracja schengeńska sytuowana jest zatem w ramach rozważań o Przestrzeni Wolności, Bezpieczeństwa i Sprawiedliwości (PWBIS) jako obszaru unijnej aktywności (przed rokiem 1999 będącej częścią filaru UE, zwanego: wymiar sprawiedliwości i sprawy wewnętrzne), albo stanowi wręcz synonim tego obszaru, zwłaszcza, gdy autorzy wskazują na genealogię integracji państw w tym zakresie (Gruszczak, Reczkin 2006b).

Różnica między tymi ujęciami sprowadza się w istocie do uznania tego, na ile unijne aktywności pośrednio związane z przekraczaniem granic, jak działania w zakresie np. polityki imigracyjnej czy walki z terroryzmem, wymienione w Konwencji Wykonawczej do Układu z Schengen jako tzw. środki kompensacyjne, tworzą wspólne (choć niejednorodne!) z polityką zarządzania granicami zewnętrznymi pole badawcze integracji schengeńskiej, odmiennej od integracji ekonomicznej prowadzonej w ramach rynku wewnętrznego i unii gospodarczo-walutowej oraz integracji politycznej w obszarze Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa.

Integracja schengeńska w polskiej literaturze przedmiotu

Jak zaznaczono wyżej, strefa Schengen jest czymś nieoczywistym z punktu widzenia nowoczesnego państwa narodowego, które rezygnuje z prowadzenia kontroli na swoich granicach (lub ich części) oraz autonomii w realizacji polityk mobilności, powierzając *de facto* własne bezpieczeństwo wewnętrzne i porządek publiczny państwom, których granice (lub ich część) stały się równocześnie granicami zewnętrznymi całej strefy. Próżno byłoby ją sprowadzać do rangi technokratycznego wynalazku, popartego ekonomiczną kalkulacją zysków i strat dla europejskiego biznesu (choć takie aspekty są jej codziennością) lub też realizowanego w wyniku silnej presji specjalistów ds. bezpieczeństwa, których „odpolitycznione” ekspertyzy przekonują państwa członkowskie o konieczności koordynacji, współpracy czy współdziałania w sferze mobilności i bezpieczeństwa wewnętrznego, w tym także poprzez powoływanie wyspecjalizowanych agencji i tworzenie zintegrowanych systemów baz danych. Strefa Schengen wydaje się być jednak czymś więcej, właśnie dlatego, że jest projektem politycznym, który dotyka tak fundamentalnych spraw, jak: suwerenność, sprawowanie władzy, zapewnienie bezpieczeństwa oraz poczucie tożsamości zbiorowej i indywidualnej. Proces integracji, za którego wyraz możemy uznać strefę Schengen, jest wręcz przepełniony mnóstwem zagadnień, które są zarówno obszarem narodowych wrażliwości, jak i sferą ponadnarodowego symbolizmu.

W tym świetle zaskakujące wydaje się być powszechne wręcz pomijanie integracji schengeńskiej w teoretycznej literaturze europeistycznej, skierowanej na wyjaśnianie, tłumaczenie, prognozowanie najbardziej nawet zawiłych aspektów europejskiej rzeczywistości, zwłaszcza tej związanej z Unią Europejską. Na gruncie myśli polskiej, w ostatniej dekadzie w związku z dynamicznym rozwojem studiów europejskich i próbami autonomizacji tej dyscypliny wiedzy, zwłaszcza w relacji do nauk o polityce i stosunków międzynarodowych (Ruszkowski 2014: 41–58), powstało wiele prac prezentujących dotychczasowe osiągnięcia teoretyczne (np. Borkowski 2007; Ruszkowski, Wojnicz 2012; Czaputowicz 2014) i metodologiczne (np. Wojtaszczyk, Jakubowski 2010) tych studiów. Prezentacji poszczególnych ujęć i koncepcji, teorii dużych (*grand theories*), średniego zasięgu lub specjalistycznych, nierzadko towarzyszyły przykłady ich aplikacyjności do badania procesu integracji i dezintegracji w Europie, UE jako takiej, czy też wybranych sfer (gł. polityk) jej aktywności. *Schengen* jest w tych analizach zazwyczaj nieobecne. Należy przy tym wyraźnie zaznaczyć, że polskiej literatury przedmiotu nie cechuje żadna specyfika w tym względzie w porównaniu do literatury światowej, w której również problematyzowanie tych zagadnień w ujęciu teoretycznym jest mocno deficytowe (Zaiotti 2011).

Nie oznacza to jednak, że w polskiej literaturze przedmiotu temat ten nie jest podejmowany. Wręcz przeciwnie, doczekał się względnie okazałego dorobku, rozwijanego właściwie od początku stopniowego kształtowania się polskich studiów europejskich jako obszaru badań⁴. Ale analizy dotyczące integracji schengeńskiej sytuują się przede wszystkim po stronie analiz opisowych, przedstawiających genezę powstania, meandry rozwoju oraz wyzwania i konsekwencje funkcjonowania strefy czy systemu Schengen, a także jego poszczególnych aspektów (Beczala 1998; Jasiński, Smoter 2005; Martela 2005; Stachowicz 2010; Bednaruk et al. 2010; Dudzic 2010; Szachon-Pszenny 2011; Borawska-Kędzierska, Strak 2011; Trojanowska-Strzemboszewska 2014; Trojanowska-Strzemboszewska 2016). Dominującą perspektywą w tych rozważaniach jest ujęcie instytucjonalno-prawne, które jak się wydaje nadal przeważa w polskiej literaturze

⁴ Niektórzy autorzy stoją na stanowisku, że ta sfera unijnej integracji, nawet określana w szerokim znaczeniu jako Przestrzeń wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości, w porównaniu do innych dziedzin czy polityk UE cechuje się nader skromnym dorobkiem naukowym (Czapliński 2015). Wydaje się, że takie stanowisko może wynikać ze wskazanej powyżej wieloznaczności integracji schengeńskiej, powodującej, że analizy dotyczące tej dziedziny sytuują się na gruncie różnorodnych dociekań naukowych, rozproszonych pośród badań o unijnych politykach, zjawisku migracji w i do UE, polityce bezpieczeństwa wewnętrznego w Europie, współpracy transgranicznej, roli i znaczeniu granic międzypaństwowych itp.

europistycznej (Ławniczak, Czaputowicz 2017: s. 58; Czapliński, Serzysko 2017). Co rozumiałe, szczególne miejsce w tych analizach zajmują rozważania o przygotowaniach i akcesji Polski do strefy Schengen (np. *Polska droga do Schengen* 2001; Jasiński 2001; Rybicki 2002; Krystyniak 2004; Gruszczak, Reczkin 2006a; Dudzic 2009) oraz konsekwencjach wynikających z tego faktu (Zdanowicz 2009; Kuś, Szachoń-Pszenny 2014; Balawajder 2014). Ważnym wątkiem rozważań o strefie Schengen w polskiej literaturze przedmiotu są też prace poświęcone małemu ruchowi granicznemu realizowanemu na polskich odcinkach granicy zewnętrznej strefy Schengen (Zdanowicz 2011; Dubowski 2014; Zdanowicz 2014; Piekutowska 2016). Wiele tego rodzaju analiz ma charakter ateoretyczny – nie korzystają ani wprost, ani pośrednio z określonych podejść teoretycznych czy koncepcji powiązanych z konkretnym podejściem teoretycznym.

Niemniej podkreślić należy, że coraz częściej literaturę na temat integracji schengieńskiej tworzą prace, które nie są *stricto* deskryptywne. Powstają z wykorzystaniem podłoża teoretycznego i metodologicznego różnych dyscyplin, przede wszystkim nauk prawnych (np. Kuś, Sieniow 2007; Zdanowicz 2009; Kuś, Szachoń-Pszenny 2014; Grzelak 2014; Grochalski 2015) i politologicznych (np. Gromadzki, Szymborska 2007; Trojanowska-Strzęboszewska 2011; Gruszczak 2013; Cesarz 2014), rzadziej ekonomicznych. Obecne są także na gruncie obszarów nauki autonomizujących swój aparat pojęciowy, takich jak stosunki międzynarodowe (np. Moraczewska 2013), studia regionalne i lokalne w odniesieniu do prac poświęconych granicom, graniczności, pograniczom oraz współpracy transgranicznej w Europie (np. Jańczak 2011; Żurek 2011), a także studia związane z bezpieczeństwem wewnętrznym UE (np. Wawrzyk 2007; Balawajder 2014; Bieniek 2014; Fehler 2015a; Fehler 2015b). Jednak na ogół nie podejmują one wyzwania pogłębionej teoretycznej eksplanacji współpracy bądź integracji w sferze Schengen. Nielicznymi wyjątkami w tym zakresie są – na przykład – analiza polityki zintegrowanego zarządzania granicami Unii Europejskiej z wykorzystaniem teorii wielopoziomowego zarządzania (Moraczewska 2013), a także przedstawienie strefy Schengen jako jednego z trzech komponentów polityki granic zewnętrznych UE z wykorzystaniem analizy neoinstytucjonalnej (Trojanowska-Strzęboszewska 2011).

W ostatnich latach, w związku z upublicznieniem i upolitycznieniem problematyki związanej z kontrolą mobilności i rolą granic w Europie na kanwie napływu imigracji do UE (od 2015 roku określanego mianem kryzysu migracyjnego), wzrosła liczba prac poświęconych systemowi Schengen (np. Wojtaszczyk, Szymańska 2015; Bachmann 2015; Balawajder 2016). Częściej też autorzy poszukują koncepcji wyjaśniających

dynamikę procesów zachodzących w tym obszarze integracji. W tym nurcie pojawiły się analizy odwołujące się do hybrydowego ujęcia strefy Schengen jako dziedziny integracji łączącej elementy integracji ponadnarodowej z mechanizmami współpracy międzyrządowej (Gruszczak 2012; Szymańska 2016). Artur Gruszczak, analizując efekty unijnego sporu wokół skuteczności kontroli granicznych, wynikłego w związku z napływem do Włoch w 2011 roku dużej liczby imigrantów, w tym osób poszukujących azylu, pokazuje, że ostateczna reakcja państw schengenских uzgodniona z KE i PE w postaci rewizji zasad przywracania kontroli na granicach wewnętrznych oraz wprowadzenia nowej procedury ewaluacji skuteczności wdrożenia *acquis* Schengen, stanowi równoczesne podjęcie działań stanowiących połączenie tych dwóch, wydawałoby się wykluczających się, tendencji. Są to jednak nadal incydentalne przypadki, gdy analizy poświęcone integracji schengenkiej prowadzone są z wykorzystaniem narzędzi analitycznych, osadzonych w ramach określonych teorii.

Trzy poziomy konceptualizacji integracji schengenkiej

Teorie integracji europejskiej wydają się oczywistym polem, na którym warto poszukiwać adekwatnych ujęć teoretycznych pozwalających wyjaśnić istotę integracji w strefie Schengen, jej *ratio*, *modus operandi* i konsekwencje płynące z jej funkcjonowania dla współczesnych państw narodowych czy też koncepcji władzy, terytorialności, tożsamości we współczesnej Europie. Jest to pole niezwykle rozległe i różnorodne, w niejednakowy sposób zagospodarowywane i wykorzystywane przez badaczy wywodzących się z różnych dyscyplin (i subdyscyplin) naukowych. A co najważniejsze – pole to nie tylko ulega permanentnym modyfikacjom (poprzez wprowadzanie nowych zmiennych czy perspektyw), ale też poszerza się jego zakres, wzbogacany o kolejne rozwiązania, ujęcia, pojęcia czy ich nowatorskie operacjonalizacje. Abstrahując od możliwości klasyfikowania teorii integracji w zależności od celu i funkcji, jakie one pełnią⁵, w tym bogatym zbiorze dostrzeżemy zarówno tzw. wielkie teorie, które próbowały w całościowy sposób uchwycić bezprecedensowość przeobrażeń gospodarczo-politycznych w Europie po II wojnie światowej, rewolucjonizując tym samym teoretyczny wymiar stosunków międzynarodowych⁶, jak i skromniejsze

⁵ W literaturze przedmiotu istnieje wiele klasyfikacji teorii integracji. Dzieli się je m.in. z uwagi na czas ich powstania, cel i funkcje, jakim dane teorie mają służyć, stopień ogólności i zakres obszaru badawczego (Diez, Wiener 2009b: s. 243–247).

⁶ Wprawdzie częściej odnotowywany jest wkład różnych dyscyplin naukowych w rozwój studiów europejskich, w tym zwłaszcza na gruncie teoretycznym, jednak pamiętać warto też o odmiennym wektorze tych relacji, odnoszącym się do wkładu teoretycznego namysłu nad integracją europej-

w swych zamiarach (choć nie mniej cenne) teorie wyjaśniające specyfikę Unii Europejskiej jako kluczowego elementu europejskiej integracji bądź wręcz jedynie segmenty czy aspekty unijnych działań integracyjnych.

Innymi słowy, badacze różnorodnych przejawów europejskiej integracji (i dezintegracji) mają do wyboru nie tylko szeroką gamę ujęć teoretycznych, ale mogą poruszać się niejako na różnych poziomach teoretyzowania odnoszących się do odmiennych zakresów badanego obszaru integracji oraz różnych stopni ogólności tych analiz. Wychodząc od ujęcia Neila Nugenta (Nugent 2012), uporządkowującego różne kategorie opracowań pojęciowych i teoretycznych w studiach europejskich, z pewnym uproszczeniem można zaproponować trzy poziomy analizy, na których mogą być prowadzone próby konceptualizacji integracji schengenskiej. Poziomy te różnią się między sobą zakresem pola badawczego, a w konsekwencji i poziomem szczegółowości prowadzonych analiz. Są to poziomy teoretyzowania o:

- 1) integracji,
- 2) UE,
- 3) sposobach działania UE lub jej politykach.

Na każdym z tych poziomów badacze dysponują szerokim spektrum teorii i ujęć badawczych, co więcej, niektóre teorie mogą być sytuowane na więcej niż jednym poziomie (np. konstruktywizm), (Risse 2009: s. 144). Należy pamiętać, że proponowane poziomy analizy mogą być empirycznie trudne do rozróżnienia. Analiza zjawiska integracji zazwyczaj jest odnoszona do procesów zachodzących w ramach instytucjonalno-prawnych Unii Europejskiej. Z kolei badania nad konkretnymi aspektami unijnej aktywności mogą prowadzić do wniosków odnoszących się zarówno do istoty UE, jak i specyfiki działań integracyjnych w znaczeniu ogólnym. W tym sensie ustalenia dokonane na jednym poziomie badawczym na podstawie danej teorii, mogą być subsydiarne na innym polu analiz.

Korzystając z powyższego metodologicznego rozróżnienia pól badawczych, można wskazać trzy poziomy metateoretyczne, na których może być prowadzone teoretyzowanie na temat integracji schengenskiej, w jej wymiarze terytorialnym i funkcjonalnym.

---

ską na rozwój np. teorii stosunków międzynarodowych. Dzięki teoriom integracji, próbującym wyjaśnić procesy zachodzące w powojennej Europie w ramach EWG, do repertuaru ujęć badających rzeczywistość międzynarodową włączone zostały np. te akcentujące rolę i znaczenie aktorów niepaństwowych (np. transnarodowych), (Eilstrup-Sangiovanni 2006).

Poziom 1. Integracja schengieńska jako swoisty proces integracji

Na pierwszym poziomie sytuują się teorie koncentrujące się na wyjaśnianiu ogólnego charakteru integracji (procesu integracji jako całości), zazwyczaj wpisanego w szerszy kontekst stosunków międzynarodowych. Są to ujęcia określane mianem wielkich teorii lub właściwych teorii integracji, kategoryzowane też jako teorie klasyczne (Rosamond 2000), gdyż to one zapoczątkowały proces wyjaśniania i tłumaczenia zjawisk zachodzących w tym obszarze. Na tym poziomie badacze mogą podejmować analizy próbujące wyjaśnić istotę i właściwości mechanizmu integracyjnego zachodzącego w strefie Schengen. Na czym polega i jakiego rodzaju dynamikę wewnętrzną ma proces interakcji państw zachodzący w sferach tak wrażliwych dla państw narodowych, jak ochrona granic i kontrole przepływu osób przez granice, walka z przestępczością transnarodową i transgraniczną? Czym różni się od integracji ekonomicznej oraz działań prowadzonych w ramach WPZiB? Jaka jest rola państw w tych procesach? Co skłania je do prowadzenia integracji w tej sferze i jak powiązane jest to z kwestiami suwerenności państwowej, terytorialności i zwierzchności terytorialnej?

Na tym poziomie teoretycznych rozważań powszechnie za kluczowe uznaje się dwie teorie empiryczne: neofunkcjonalizm i międzyrządowość (*intergovernmentalism*)⁷, wraz z ich późniejszymi reinterpretacjami (przede wszystkim neo-neofunkcjonalizmem i liberalnym podejściem międzyrządowym). Do grona teorii ogólnych, które nie są jednak teoriami empirycznymi, ale mają charakter normatywny, niektórzy badacze zaliczają także federalizm. Jest on wówczas uznawany za ujęcie klasyczne lub tradycyjne, nazywane też teorią *pre-integracyjną*, co ma podkreślić, że jego zasadniczym celem było wskazanie, w jaki sposób państwa mogą się integrować. Równocześnie jednak federalizm jest także traktowany jako podejście w badaniach nad naturą Unii Europejskiej, gdy postrzega się ją jako odrębny byt polityczny i porównuje z państwami związkowymi (federacjami) lub związkami państw (konfederacja), (Czaputowicz 2018). Właśnie w tym drugim znaczeniu wskazuje się na granice schengieńskie jako nowy typ granic o charakterze *quasi*-państwowym, co ma stanowić argument za „zbliżaniem się” UE do modelu federalnego superpaństwa. Za teorię ogólną uznać też można, coraz bardziej wpływową, teorię konstruktywizmu⁸, która jako tzw. nowa teoria integracji pojawiła się w studiach europejskich dopiero w latach 80. XX wieku.

⁷ Autorka pomija w tym miejscu rozważania na temat tego, na ile międzyrządowość jest teorią, a na ile stanowi jedynie pewne podejście badawcze (*intergovernmental approach*).

⁸ Konstruktywizm, nazywany też społecznym konstruktywizmem, może być pozycjonowany właściwie na każdym z trzech zaproponowanych poziomów analizy (Diez, Wiener 2009a: s. 12).

Konstruktywizm, zajmując odmienne od neofunkcjonalizmu i międzyrządowości pozycje ontologiczne i epistemologiczne, stawia też innego rodzaju pytania badawcze. Dlatego też spojrzenie na integrację schengenską z perspektywy tej teorii dostarcza wiele całkowicie nowych możliwości eksplanacyjnych. Niemniej, bez względu na to, w jakim okresie powstały powyższe stanowiska teoretyczne oraz abstrahując od ich odmienności ontyczno-epistemologicznych, to, co je wszystkie łączy, to zamiar całościowego objaśniania przemian zachodzących w europejskim środowisku międzynarodowym, najczęściej określane mianem integracji (coraz częściej uzupełnianym także aspektami dezintegracyjnymi).

Pomimo wielu dekad, które upłynęły od pojawienia się neofunkcjonalizmu i podejścia międzyrządowego (w klasycznej formie związanego z pracami Stanleya Hoffmana), analizy wykorzystujące aparat pojęciowy i koncepcyjny tych dwóch klasycznych teorii integracji europejskiej w odniesieniu do Schengen są w literaturze najpowszechniejsze. Równocześnie jednak niemalże nieobecne są rozważania próbujące na gruncie tych ujęć weryfikować określone hipotezy badawcze dotyczące tego pola integracji (wyjątkami są tu np.: Kostadinova 2012; Bachmann 2012). Dzieje się tak z uwagi na dwie kwestie. Po pierwsze, w literaturze przedmiotu – jak odnotowuje Zaiotti (Zaiotti 2011) – dominuje przekonanie, że integracja schengenska stanowi w istocie odmianę tradycyjnej międzyrządowej gry właściwej światowej polityce. Zgodnie z tą logiką strefa Schengen powstała jako „efekt wynegocjowanego kompromisu między grupą europejskich rządów, kierujących się potrzebą realizacji interesów państwowych i pomnażania wpływów politycznych, próbujących znaleźć rozwiązanie wspólnych problemów dotyczących kontroli granic” (Zaiotti 2011: s. 7), które w tym celu nawiązały określoną formę współpracy. W tym tonie wskazywane były też inne „racjonalne” motywacje i działania państw, tworzących strefę Schengen w imię swoich partykularnych interesów (np. argument, wskazujący, że Francja i Niemcy zdecydowały się na powołanie strefy Schengen, aby chronić swoje gospodarki przed wzmagającym się wzajemnym protekcjonizmem handlowym oraz wykorzystywały tę formułę integracji, aby „straszyć” Wielką Brytanię wizją *two-tier Europe*), (Moravcsik 1998: s. 359–360). Bez względu na różnice co do konkretnych argumentów, ujęcie to przyjmowane jest powszechnie *a priori* i powoduje, że zastanawianie się nad istotą procesu integracji schengenskiej jest jałowe, dlatego też zazwyczaj rozważania na ten temat są po prostu pomijane. Po drugie, równocześnie, do różnego rodzaju prac o integracji schengenskiej wprowadzane są pojęcia o proveniencji neofunkcjonalistycznej

czy neo-neofunkcjonalistycznej. Związane jest to przede wszystkim z dostarczaniem przez teorie wielu wyjaśnień dotyczących natury ponadnarodowości (np. roli instytucji ponadnarodowych, roli podmiotów niepaństwowych w procesach integracyjnych), które na stałe zadomowiły się nie tylko w siatce pojęć opisujących procesy integracji, ale także w powszechnym jej rozumieniu. Najlepszym tego przykładem jest powszechne przekonanie o „zadziałaniu” efektu *spill-over* także w odniesieniu do integracji schengenńskiej, co miałyby polegać na nieuniknionej i niejako „automatycznej” reakcji państw w postaci wprowadzenia wspólnych regulacji prawnych leżących w sferze bezpieczeństwa wewnętrznego (na mocy Konwencji Wykonawczej), będących logiczną konsekwencją decyzji o zniesieniu kontroli na granicach wewnętrznych (podjętej w Układzie z Schengen).

Należy dodać, że nierzadko autorzy stosują do opisu integracji schengenńskiej koncepcję hybrydową, łączącą elementy międzyrządowości i neofunkcjonalizmu, ukazującą tę integrację jako formułę łączącą ponadnarodowość z prymatem państwowości. Podejście to rozpowszechniło się wraz z włączeniem *acquis* Schengen do prawa UE i uwspólnotowaniem tego obszaru integracji, dodatkowo wzmocnionym przez postanowienia traktatu lizbońskiego, i – jak wskazano we wcześniejszej części artykułu – obecne jest też w polskiej literaturze przedmiotu.

Z kolei coraz bardziej wpływowa w studiach europejskich – przynajmniej w politologii – konstruktywistyczna perspektywa badawcza pozwala postrzegać strefę Schengen jako historyczny (a więc zmienny, właściwy danej czasoprzestrzeni) przejaw konstruowania nowego bytu społecznego, jakim jest Europa. Idee, normy, tożsamości stanowią w tych ujęciach czynnik, który – zestawiony z badaniami interesów i instytucji – zyskuje większą moc wyjaśniania przyczyn określonych procesów czy decyzji. W tym aspekcie inspirująca jest praca autorstwa Williama Waltersa i Jensa Henrika Haahra, w której autorzy – posługując się terminem „Schengenland” – definiują ten obszar europejskiej integracji jako „szczególny reżim (nie)bezpieczeństw i relacji władzy” (Walters, Haahr 2011: s. 145). Łącząc ujęcie konstruktywistyczne z dorobkiem krytycznych studiów nad bezpieczeństwem, autorzy ukazują specyfikę dystrybucji, tworzenia sieci i krążenia władzy w systemie Schengenlandu oraz dowodzą, że dzięki strefie Schengen, w ramach której bezpieczeństwo konceptualizowane jest w odniesieniu do ściśle określonej przestrzeni geograficznej, a stosunek do granic jest bezpośredni: „UE staje się terytorialna” (Walters, Haahr 2011: s. 168). W tym ujęciu swoistość integracji schengenńskiej jako nowego pola europejskiego rządzenia polega na tym,

że dostarcza ona nowego rodzaju związku między bezpieczeństwem a terytorium (Walters, Haahr 2011: s. 216), a tym samym staje się jednym z wyznaczników tożsamości współczesnej Europy.

Poziom 2. Integracja schengieńska jako model terytorialności

Na drugim poziomie naukowych dociekań sytuują się teorie, które za swój obszar analiz przyjmują Unię Europejską jako najbardziej dojrzały system integracyjny. Kluczowe rozważania na tym polu badawczym dotyczą prób wyjaśniania natury i charakteru Unii Europejskiej (tj. jakiego rodzaju *polity* jest Unia Europejska?). Badacze próbują odnaleźć właściwy model koncepcyjny, za pomocą którego mogliby opisać i wyjaśnić ów „niezidentyfikowany obiekt polityczny”. Wiąże się to nieuchronnie z analizą takich zagadnień, jak: model rządzenia (*governance*), władzy (*authority*), charakter stosunków dominacji i podporządkowania (bądź też symetryczność lub asymetryczność relacji między elementami składowymi), a także model terytorialność (*territoriality*) owego specyficznego bytu, jakim jest UE.

W takiej perspektywie teoretycznej Schengen stanowi zatem pole analiz nowego modelu europejskiej terytorialności. W ujęciach tych nie jest istotne, jaki charakter ma integracja państw strefy Schengen, w jaki sposób ona przebiega, czy też jakie są motywacje państw uczestniczących w tej formule, ale kluczowe stają się jej efekty. Schengen jest tu „dostarczycielem” nowego typu granic – zwanych granicami wewnętrznymi i granicami zewnętrznymi – które choć z punktu widzenia formalno-prawnego nadal są granicami konkretnego państwa, pełnią funkcje określone nie z punktu widzenia terytorium tego państwa, ale całego obszaru strefy Schengen (Zenderowski, Trojanowska-Strzęboszewska 2014: s. 249).

W takim sensie Schengen – będąc pewnym specyficznym reżimem granicznym, „produkującym” określony typ granic – może być teoretyzowane na dwa sposoby. Pierwszy sposób uwypukla pewnego rodzaju odrębność Schengen i schengieńskich granic od Unii Europejskiej i jej zakresu działania, drugi zaś – odnosi się do analiz Schengen w ramach rozważań dotyczących natury Unii Europejskiej (rozumianej jako wspólnota *sui generis*).

W pierwszym z tych ujęć przyjmowane jest założenie, że „system Schengen nie determinuje unijnych granic zewnętrznych, odkąd obejmuje także kraje, które do UE nie należą” (Stadtmüller, Bachmann 2012: s. 2), a równocześnie nie przynależą do niego wszystkie państwa członkowskie. Prowadzi to do twierdzenia, że członkostwo w UE

nie wiąże się automatycznie z formalnymi, „twardymi” granicami. Charakter i funkcje pełnione przez poszczególne granice państwowe będące granicami zewnętrznymi UE są sprawą znacznie bardziej złożoną. Wynika to z ich zróżnicowania i faktu, że w praktyce ich ostateczna formuła (wyznaczana przez zakres obowiązujących kontroli granicznych, realizowaną współpracę transgraniczną itp.) jest otwarta na negocjacje i nie da się jej przewidzieć wyłącznie poprzez analizę regulacji prawnych obowiązujących w strefie Schengen.

W drugim ujęciu, strefa Schengen i jej granice zewnętrzne, odkąd zostały włączone w ramy instytucjonalno-prawne UE, są po prostu pewnym aspektem jej funkcjonowania, kluczowym z punktu widzenia określenia właściwego Unii wzorca terytorialności. Zgodnie ze spostrzeżeniem Jamesa Andersona (Anderson 2007), rodzaj terytorialności i charakter granic każdej wspólnoty politycznej stanowi jeden z kluczowych jej wyznaczników, dlatego też analizy schengeńskiego systemu kontroli, określające (lub współokreślające obok np. współpracy transgranicznej czy relacji gospodarczych i politycznych z państwami trzecimi) naturę i sposób funkcjonowania unijnych granic, stanowią część rozważań o istocie tego, czym jest UE. Poszukując odpowiedzi na to pytanie, autorzy rozważają Unię i jej granice zewnętrzne na różny sposób – w kategoriach: *quasi*-państwowości o westfalsko zdefiniowanej terytorialności i terytorialnie sprawowanej suwerenności (Haseler 2004; Morgan 2005), swoistego rodzaju organizacji międzynarodowej, różnych wersji imperiów odwołujących się do granic w wersji rzymskich *limesów*, *colonial frontier* (granice imperiów kolonialnych) lub zmiennych przestrzennie i zacierających podziały granic europejskiego imperium kosmopolitycznego (Shaw 2002; Beck, Grande 2011; Zielonka 2013) czy też (neo)średniowiecznej struktury, cechującej się rozproszonymi i zachodzącymi na siebie w wymiarze terytorialnym zależnościami i władzą, porowatymi granicami, pozbawionymi usystematyzowanego systemu kontroli i ochrony (Christiansen, Jørgensen 2000). A zatem przedmiotem rozważań czyni się to, czy unijne granice bliższe są tradycyjnym westfalskim typom granic – stałym, szczelnym i oddzielającym europejskie terytorium (a zatem jednoznacznie wytyczonym i kontrolowanym), od tego, co na zewnątrz, czy też poprzez ustanowienie wielostopniowości kontroli schengeńskich granic, wielopoziomowość ich zarządzania oraz ekstraterytorializację części zadań kontrolnych i liberalizację ruchu na wybranych odcinkach tych granic (np. z państwami kandydującymi do UE) przypominają one raczej nieostre i płynne strefy graniczne dawnych imperiów bądź też wpisują się w postmodernistyczną „mieszankę” różnych przestrzeni i podziałów (poli-

tycznych, prawnych, kulturowych, ekonomicznych, społecznych), w której graniczność przybiera bardziej symboliczne niż praktyczne (w tym terytorialne) znaczenie, a kontrole mają wymiar nie tyle fizyczny, co wirtualny. Powyższe ujęcia to nie tyle ujęcia teoretyczne, co koncepcje przestrzeni politycznej i terytorialnej UE. Dwie pierwsze z nich są często przedstawiane jako przeciwległe bieguny, między którymi istnieje całe spectrum możliwości, jakie daje kombinacja ponadnarodowości i międzyrządowości. Ponadnarodowość jest tu rozumiana w duchu federalistycznym, będąc immanentnie związaną „z logiką budowy politycznej konstrukcji federalnej” (Ruszkowski 2010: s. 53). Oznacza to w istocie, mimo odmienności postulowanych celów integracji – państwa federalnego, federacji czy konfederalnej wspólnoty państw – utrzymanie prymatu państwowości nie tylko jako kluczowego zasobu pojęciowego, ale także pożądanego bądź nieuchronnego modelu rządzenia i organizacji władzy. Dwie kolejne koncepcje mogą stanowić w tym sensie próbę przezwyciężenia – jak pisali Ulrich Beck i Edgar Grande (Beck, Grande 2011: s. 22) – koncentrowania się teoretycznego i konceptualnego studiów europejskich na różnorodnych, ale jednak pewnych formach państwowości. Dla wszystkich tych koncepcji funkcjonowanie strefy Schengen, chociażby w postaci jej produktu finalnego, jakim są schengenśkie granice, jest nie do pominięcia.

Poziom 3. Schengen jako mechanizm zarządzania granicami

Na trzecim poziomie teoretycznym można sytuować teorie, które dotyczą sposobów działania UE i jej „aktywnej” obecności w sferach życia politycznego, gospodarczego i społecznego. Wielu autorów wskazuje, że złożoność i niejednorodność UE wynika także i z tego, że w różnych sferach działa ona w odmienny sposób. Dlatego też próżne jest poszukiwanie jednego uniwersalnego sposobu jej działania i należy koncentrować się na analizach o wąskim zakresie pola badawczego, które pozwolą bardziej precyzyjnie wyjaśnić wybrane aspekty tego, czym jest i jak działa UE. Zainteresowania tych teorii, zwanych częstkowymi, specjalistycznymi czy segmentowymi (Ruszkowski 2014: s. 45) mogą się odnosić zarówno do analiz formowania i prowadzenia polityki w UE (np. teorie sieci polityki, teoria wielopoziomowego zarządzania) lub tylko wybranych elementów tych procesów (np. teoria delegowania czy teoria mocodawca-agent), jak i sposobów oddziaływania polityki EU w różnych dziedzinach (np. teoria europeizacji). W odniesieniu do systemu Schengen użyteczność teorii specjalistycznych przekłada się przede wszystkim na pytania o to, jak system ten działa, kto i w jaki sposób uczestniczy w formułowaniu polityki schengenśkiej, jakie podmioty i w jaki

sposób uczestniczą w stanowieniu i wdrażaniu prawa w tym obszarze, jak kształtują się relacje między tymi podmiotami, wreszcie – jaką rolę w tym systemie odgrywa państwo członkowskie i jego organy.

Stosunkowo najczęściej system Schengen jest postrzegany w świetle teorii wielopoziomowego zarządzania (*multi-level governance*), za pomocą której autorzy starają się oddać specyficzne cechy systemu zarządzania granicami zewnętrznymi Unii Europejskiej. Sposób funkcjonowania systemu Schengen staje się egzemplifikacją przekonania, a nawet dowodem na to, że w UE proces podejmowania decyzji odbiega od tradycyjnego hierarchicznego modelu rządzenia właściwego suwerennym państwom, przybierając formułę niehierarchicznego systemu negocjacji politycznych, regulacji i administracji, nazywanego zarządzaniem (*governance*). Zgodnie z takim ujęciem, władzę uznaje się za rozproszoną; dzieloną nie tylko przez podmioty usytuowane na różnych szczeblach terytorialnych (ponadnarodowym, narodowym i regionalnym czy lokalnym), ale – co w odniesieniu do granic państwowych jest szczególnie ważne – staje się ona udziałem także podmiotów pozapaństwowych (czego dowodem są stopniowo poszerzane uprawnienia wyspecjalizowanej agencji unijnej Frontex). Zaproponowana przez KE i przyjęta przez Radę w 2002 roku oraz rozwijana w kolejnych latach koncepcja zintegrowanego zarządzania granicami zewnętrznymi UE, jak zauważa Anna Moraczewska, „wydaje się wpasowywać w «matrycę» koncepcji wielopoziomowego sprawowania rządów” (Moraczewska 2013: s. 245). Innymi słowy, wielowymiarowe zarządzanie unijnymi granicami (*management of EU's borders*) jako formuła prowadzenia przez UE polityki wobec jej granicy zewnętrznej (Trubalska 2017) ma stanowić element generalnej cechy systemu politycznego UE, jakim jest *European governance*. Warto zwrócić uwagę, że w tym ujęciu granice, powszechnie uznawane za atrybut państwowości, w warunkach członkostwa w UE stają się przedmiotem zarządzania, które z założenia ma się opierać na wysokim stopniu zinstytucjonalizowania, sformalizowania i zbiurokratyzowania oraz uznawane jest za mniej upolitycznione od jakiegokolwiek polityki państwowej (Telò 2006).

Ponadto, w klasycznym ujęciu teorii wielopoziomowego zarządzania (Hooghe, Marks 2001) postrzegano system polityczny UE jako kombinację instytucji ponadnarodowych i międzyrządowych, posiadający określony stopień centralizacji i decentralizacji, gdzie najniższy poziom stanowią regiony i miasta, następnie usytuowane są państwa, a ostatni poziom należy do instytucji ponadnarodowych. Jednak zmiany, jakim poddawano unijny system polityczny od lat 90. XX wieku, zweryfikowały

te klasyczne ustalenia, zwracając uwagę zarówno na fakt znacznie większego niż przypuszczano pierwotnie pluralizmu poziomów, na których władza w UE jest rozproszona, jak i niewyłączonego zakresu kompetencji poszczególnych podmiotów działających w konkretnych sferach. Obecnie koncepcja wielopoziomowego zarządzania wskazuje bowiem także na płynność pomiędzy różnymi szczeblami, skutkującą tym, że kształtujące politykę podmioty mogą poruszać się między nimi, a rozproszenie władzy jest w efekcie tego różne w różnych obszarach (Rosamond 2007: s. 178). W tym świetle rodzą się pytania o kwestie spójności decyzji i działań realizowanych przez różne podmioty w tych samych sferach, zakresy odpowiedzialności podmiotów za konkretne zagadnienia, a także rodzaje interakcji między podmiotami, których zakresy działania przecinają się lub częściowo pokrywają. Z uwagi na powiązanie z kwestiami bezpieczeństwa, ale też nie mniej ważne symboliczne znaczenie granic, pytanie o sposób funkcjonowania schengenckiego reżimu zarządzania granicami przez pryzmat koncepcji wielopoziomowego zarządzania wydaje się nabierać szczególnego charakteru.

Zakończenie

Analizy genezy, rozwoju, zmian i transformacji integracji schengenckiej, sposobów i mechanizmów jej działania oraz uwarunkowań, w jakich przebiegała, a także zamierzonych i niezamierzonych efektów jej funkcjonowania w naturalny sposób powinny sytuować się w teoretycznych ramach integracji europejskiej. Niemniej – jak pokazują analizy polskiej i zagranicznej (por. Zaiotti 2011) literatury przedmiotu – dzieje się tak stosunkowo rzadko. Literatura dotycząca integracji schengenckiej obecna na gruncie studiów europejskich ma charakter przede wszystkim deskryptywny, utrzymany w perspektywie instytucjonalno-prawnej, których możliwości prognostyczne są mocno ograniczone. Tymczasem już sam fakt przypisywania wielu znaczeń pojęciu integracji schengenckiej oraz utrzymywaniu się przynajmniej dwóch zasadniczych ujęć zakresu tej integracji (wąskiego i szerokiego), prowokuje do stawiania nawet najogólniejszych pytań o to, czym właściwie jest ta strefa (czy też system lub reżim). Teoretyczny namysł nad integracją schengencką prowadzony w ramach teorii integracji europejskiej może być interesującym poznawczo laboratorium badań nad procesem integracji europejskiej, zachodzącym obecnie w ramach UE.

W artykule wskazano, że w zależności od przyjętego zakresu pola analiz, ich stopnia ogólności-szczegółowości, integracja schengencka może być konceptualizowana na trzy różne sposoby, jako:

- 1) proces integracji,
- 2) model terytorialności,
- 3) mechanizm zarządzania granicami.

Na poziomie każdego z tych metaujęć badacze mają do dyspozycji różnego rodzaju teorie i koncepcje badawcze, cechujące się także odmiennością założeń ontologiczno-epistemologicznych. Stwarza to szeroki repertuar możliwości analitycznych i interpretacyjnych procesów zachodzących w sferze Schengen, zarówno w jej wymiarze funkcjonalnym, jak i terytorialnym.

Monika Trojanowska-Strzęboszewska – dr, politolog, kierownik Zakładu Studiów Europejskich w Instytucie Politologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie oraz członk Międzyinstytutowego Zakładu Badań nad Migracją UKSW. Jej zainteresowania badawcze obejmują: problematykę granic politycznych, funkcjonowanie systemu Schengen, polityki imigracyjne i azylowe w UE oraz stosunek do imigrantów w dyskursach politycznych. Obok licznych artykułów naukowych, w ostatnich latach opublikowała m.in.: *Unia Europejska w poszukiwaniu swoich granic* (red.), Warszawa 2017; *System Schengen a imigracja z perspektywy Polski i Niemiec* (red.), Warszawa 2014; *Trzy oblicza unijnych granic. Polityka granic zewnętrznych Unii Europejskiej*, Warszawa 2011.
Adres e-mail: m.strzeboszewska@uksw.edu.pl

Monika Trojanowska-Strzęboszewska – PhD, a political scientist, the head of the Department of the European the Institute of Political Sciences Cardinal Stefan Wyszyński University (CSWU) and a member of Inter-Institute Unit for Migration Research CSWU. Her research interests include: issues of political borders, Schengen system, immigration and asylum policies in the EU, and attitude to immigrants in political discourses. In addition to numerous articles, she recently published: *European Union in search of its frontiers* (ed., Warsaw 2017); *Schengen system and an immigration from the perspective of Poland and Germany* (ed., Warsaw 2014); *Three faces of the EU borders. The policy of the external borders of the European Union* (Warsaw 2011).
E-mail: m.strzeboszewska@uksw.edu.pl

Bibliografia

- ANDERSON James (2007), *Singular Europe: An Empire Once Again?*, w: Warwick Armstrong, James Anderson (red.), *Geopolitics of the European Union Enlargement: The Fortress Empire*, London.
- BACHMANN Anna (2015), *Konsekwencje kryzysu uchodźczego dla strefy Schengen*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 198.
- BACHMANN Klaus (2012), *Spill-over at the Border: the Social Forces behind Poland's Access to Schengen*, w: Elżbieta Stadtmüller, Klaus Bachmann (red.), *The EU's Shifting Borders: Theoretical Approaches and Policy Implications in the New Neighbourhood*, London–New York.

- BALAWAJDER Grzegorz (2014), *Wpływ członkostwa w Strefie Schengen na bezpieczeństwo Polski w wymiarze narodowym i ponadnarodowym*, w: Katarzyna Czornik, Miron Lakomy (red.), *Dylematy polityki bezpieczeństwa Polski na początku drugiej dekady XXI wieku*, Katowice.
- BALAWAJDER Grzegorz (2016), *Bezpieczeństwo granic Unii Europejskiej w kontekście kryzysu migracyjnego 2015/2016*, w: Stefan Marek Grochalski (red.), *Bezpieczne państwo. Bezpieczny obywatel. Bezpieczna Unia Europejska*, Dąbrowa Górnicza.
- BECK Ulrich, GRANDE Edgar (2011), *Empire Europe: Statehood and Political Authority in the Process of Regional Integration*, w: Jürgen Neyer, Antje Wiener (red.), *Political Theory of the European Union*, Oxford.
- BECZAŁA Joanna (red.), (1998), *Układ z Schengen. Współpraca policji i organów sprawiedliwości po Maastricht*, Łódź.
- BIENIEK Radosław (2014), *Międzynarodowa współpraca policji na terenie strefy Schengen*, Kutno.
- BOER Monica den (1997), *Justice and Home Affaire Cooperation in the Treaty on European Union: more complexity despite communitarization*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law”, Vol. 4
- BORAWSKA-KĘDZIERSKA Elżbieta, STRĄK Katarzyna (2011), *Przestrzeń Wolności, bezpieczeństwa i Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Zarządzanie granicami, polityka wizowa, azylowa i imigracyjna*, Warszawa.
- BORKOWSKI Paweł (2007), *Polityczne teorie integracji międzynarodowej*, Warszawa.
- CARRERA Sergio, GULID Elisabeth, MERLINO M., PARKIN J. (2011), *A race against Solidarity. The Schengen Regime and the Franco-Italian Affairs*, „CEPS Paper in Liberty and Security in Europe” April.
- CESARZ Maciej (2014), *Wpływ członkostwa Polski w strefie Schengen na zmiany w polskiej polityce wizowej*, w: Artur Kuś, Anna Szachon-Pszenny (red.), *Wpływ *acquis communautaire* i *acquis Schengen* na prawo polskie – doświadczenia i perspektywy*, Lublin.
- CHRISTIANSEN Thomas, JØRGENSEN Knud E. (2000), *Transnational Governance 'above' and 'below' the State: The Changing Nature of Borders in Europe*, „Regional and Federal Studies” vol. 10 (2).
- CORNELISSE Galina (2014), *What's Wrong with Schengen? Border Disputes and the Nature of Integration in the Area Without Internal Borders*, „Common Market Law Review”, nr 3.

- CZAPLIŃSKI Władysław, SERZYSKO Agnieszka (2017), *Współpraca w zakresie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych Unii Europejskiej*, Warszawa.
- CZAPUTOWICZ Jacek (2018), *Teorie integracji europejskiej*, Warszawa.
- CZAPUTOWICZ Jacek, ŁAWNICZAK Kamil (2017), *European Studies in Poland: Areas of Research, Methods and Theoretical Approaches*, „European Review of International Studies” vol. 4(1).
- DIEZ Thomas, WIENER Antje (2009a), *Introducing the Mosaic of European Integration Theory*, w: Antje Wiener, Thomas Diez (red.), *European Integration Theory*, Oxford.
- DIEZ Thomas, WIENER Antje (2009b), *Taking Stock of Integration Theory*, w: Antje Wiener, Thomas Diez (red.), *European Integration Theory*, Oxford.
- DOWDING Keith (2002), *Rational Choice and Institutional Change: An Overview of Current Theories*, w: Bernard Steuneberg, *In Widening the European Union: The Politics of Institutional Change and Reform*, London.
- DUBOWSKI Tomasz (2014), *Liberalisation vs. Security. Local border traffic in the European Union border regime. Selected issues*, w: Mieczysława Zdanowicz (red.), *Local border traffic on the Polish section of the European Union external border*, Warszawa–Białystok.
- DUDZIC Adam (2010), *Przyjęcie Programu Sztokholmskiego a przyszłość formuły Schengen w architekturze przestrzeni wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości UE*, w: Artur Gruszczyk (red.), *Program Sztokholmski – implikacje i wyzwania dla Unii Europejskiej*, Warszawa.
- EILSTRUP-SANGIOVANNI Mette (2006), *Debates on European Integration. A Reader*, Basingstoke.
- FEHLER Włodzimierz (2015a), *Napięcia w strefie Schengen*, w: Włodzimierz Fehler, Karina Paulina Marczuk (red.), *Polityka Unii Europejskiej w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego. Uwarunkowania – realizacja – wyzwania w drugiej dekadzie XXI wieku*, Warszawa.
- FEHLER Włodzimierz (2015b), *Poprawa bezpieczeństwa UE poprzez zarządzanie granicami*, w: Włodzimierz Fehler, Karina Paulina Marczuk (red.), *Polityka Unii Europejskiej w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego. Uwarunkowania – realizacja – wyzwania w drugiej dekadzie XXI wieku*, Warszawa.
- GRABBE Heather (2000), *The Sharp Edges of Europe: Extending Schengen Eastwards*, „International Affairs” nr 3(76).

- GROCHALSKI Stefan M. (red.), (2010), *Ewolucja instytucji granicy we współczesnej Europie*, Opole.
- GROCHALSKI Stefan M. (red.), (2015), *Wolność – bezpieczeństwo – obywatel: studium administracyjnoprawne*, Dąbrowa Górnicza.
- GROENENDIJK Kees (2006), *Przywracanie kontroli na wewnętrznych granicach Europy – po co i przeciw komu*, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński” nr 2(4).
- GROMADZKI Grzegorz, SZYMBORSKA Anna (2007), *Polska w strefie Schengen – wyzwanie dla polityki wizowej*. Warszawa.
- GRUSZCZAK Artur (2008), *Zarządzanie bezpieczeństwem wewnętrznym Unii Europejskiej w warunkach późnowestfalskiego ładu międzynarodowego*, w: Marek Pietraś, Katarzyna Marzęda (red.), *Późnowestfalski ład międzynarodowy*, Lublin.
- GRUSZCZAK Artur (2012a), *Schengen – kłopotliwy sukces*, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński”, nr 2(13).
- GRUSZCZAK Artur, RECZKIN Karol (red.), (2006a), *Polska i Schengen – ostatnia prosta czy początek trudnej drogi?*, „Materiały Robocze Forum”, nr 1(5).
- GRUSZCZAK Artur, RECZKIN Karol (2006b), *Obszar wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości UE. Perspektywy dla Polski*, „Nowa Europa. Przegląd Natoliński” nr 2(4).
- GRZELAK Agnieszka (2014), *Zarządzanie granicami w strefie Schengen. Czy tworzone systemy informacyjne stanowią wyzwanie dla ochrony danych osobowych w UE? Przykład SIS II i pakiet „inteligentnych granic”*, w: Artur Kuś, Anna Szachon-Pszenny (red.), *Wpływ *acquis communautaire* i *acquis Schengen* na prawo polskie – doświadczenia i perspektywy*, Lublin.
- HASELER Stephen (2004), *Super-State: The New Europe and its Challenge to America*, London.
- JĄNCZAK Jarosław (red.), (2011), *De-bordening, Re-bordening and Symbols on the European Boundaries*, Berlin.
- JĄNCZAK Jarosław (2012), *Teorie studiów europejskich w integracji granicznej*, w: Janusz RUSZKOWSKI, Luiza WOJNICZ (red.), *Teorie w studiach europejskich. W kierunku nowej agendy badawczej*, Szczecin–Warszawa.
- JASIŃSKI Filip (2001), *Plan działania w zakresie wdrażania *acquis Schengen**, „Wspólnoty Europejskie” nr 10(122).
- JASIŃSKI Filip, SMOTER Katarzyna (red.), (2005), *Obszar wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości Unii Europejskiej. Geneza, stan i perspektywy rozwoju*, Warszawa.

- KOSTADINOVA Valentina (2012), *Neo-functionalism, the Commission and the Construction of the EU's External Borders*, w: Elżbieta Stadtmüller, Klaus Bachmann (red.), *The EU's Shifting Borders: Theoretical Approaches and Policy Implications in the New Neighbourhood*, London–New York.
- KRYSTYNIAK Małgorzata (2004), *Układ z Schengen. Konsekwencje dla Polski*, „Biuletyn PISM” nr 1(189).
- KUŚ Artur, KOSIŃSKA Anna, SZACHOŃ-PSZENNY Anna (2015), (red.), *Agencja Frontex w strefie Schengen. 10 lat doświadczeń*, Lublin.
- KUŚ Artur, SIENIOW Tomasz (red.), (2007), *Układ z Schengen – szanse i zagrożenia dla transgranicznej współpracy Polski i Ukrainy*, Lublin.
- LAVENEX Sandra (2001), *The Europeanisation of Refugee Policies: Between Human Rights and Internal Security*. Aldershot, Ashate.
- MARKS Gary, HOOGHE Liesbet (2001), *Multi-level Governance and European Integration*, Lanham.
- MARTELA Michał (2005), *Ocena stosowania dorobku prawnego Schengen – ewaluacja Schengen*, „Przegląd Prawa Europejskiego” nr 1(19).
- MILCZAREK Dariusz (2007), *Przedmiot badań w zakresie studiów nad integracją europejską i europeistyki – aspekty międzynarodowe*, „Przegląd Europejski” nr 2.
- MORACZEWSKA Anna (2013), *Zintegrowane zarządzanie granicami zewnętrznymi państw członkowskich UE jako model Multi-Level Governance*, w: Janusz Ruskowski, Luiza Wojnicz (red.), *Multi-level governance w Unii Europejskiej*, Szczecin–Warszawa.
- MORAVCSIK Andrew (1998), *The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Ithaca.
- MORGAN Glyn (2005), *The Idea of European Superstate: Public Justification and European Integration*, Princeton–Oxford.
- NUGENT Neill (2012), *Unia Europejska. Władza i polityka*, Kraków.
- PEERS Steve (2013), *The Future of the Schengen System*, „Swedish Institute for European Policy Studies. Report” nr 6.
- PIEKUTOWSKA Agnieszka (2016), *Mały ruch graniczny – konsekwencje dla regionów przygranicznych*, „Politeja” nr 2.
- POLSKA DROGA DO SCHENGEN. *Opinie ekspertów* (2001), Instytut Spraw Publicznych. Warszawa.

- RADA EUROPEJSKA (2018), *Posiedzenie Rady Europejskiej (28 czerwca 2018 r.) – Konkluzje*, <https://www.consilium.europa.eu/media/35952/28-euco-final-conclusions-pl.pdf> (20.07.2018).
- RISSE Thomas (2004), *Social Constructivism and European Integration*, w: Antje Wiener, Thomas Diez (red.), *European Integration Theory*, Oxford.
- ROSAMOND Ben (2007), *Nowe teorie integracji europejskiej*, w: Michelle Cini (red.), *Unia Europejska – organizacja i funkcjonowanie*, Warszawa.
- RUSZKOWSKI Janusz (2010), *Ponadnarodowość w systemie politycznym Unii Europejskiej*, Warszawa.
- RUSZKOWSKI Janusz (2014), *Próba delimitacji obszaru badawczego studiów europejskich między naukami o polityce i stosunkami międzynarodowymi*, w: Jacek Czaputowicz (red.), *Studia europejskie. Wyzwania interdyscyplinarności*, Warszawa.
- RUSZKOWSKI Janusz (2015), *Teorie europeistyczne w poszukiwaniu finalité politique Unii Europejskiej*, w: Luiza Wojnicz, Dorota Rdzanek, Monika Potkańska (red.), *W poszukiwaniu finalité politique Unii Europejskiej. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Szczecin–Warszawa.
- RUSZKOWSKI Janusz, WOJNICZ Luiza (red.), (2012), *Teorie w studiach europejskich. W kierunku nowej agendy badawczej*, Szczecin–Warszawa.
- RYBICKI Robert (2002), *Schengen i Polska*, w: Władysław Czapliński (red.), *Droga Polski do Unii Europejskiej*, Warszawa.
- SHAW Martin (2002), *Post-Imperial and Quasi-Imperial: State and Empire in the Global Era*, „Millennium” nr 31(2).
- SZYMAŃSKA Jolanta (2016), *Międzyrządowość vs. ponadnarodowość w polityce migracyjnej i obszarze spraw wewnętrznych Unii Europejskiej*, w: Tomasz Grzegorz Grosse (red.), *Polityki europejskie w dobie kryzysu*, Warszawa.
- TELÒ Mario (2006), *Europe: A Civilian Power? European Union, Global Governance, World Order*, Basingstoke–New York.
- THYM Daniel (2002), *The Schengen Law: A Challenge for Legal Accountability in the European Union*, „European Law Journal” vol. 8(2).
- TRUBALSKA Justyna (2017), *Wielopoziomowe zarządzanie granicami zewnętrznymi Unii Europejskiej*, „Przegląd Geopolityczny” nr 19.
- TROJANOWSKA-STRZĘBOSZEWSKA Monika (2011), *Trzy oblicza unijnych granic. Polityka granic zewnętrznych Unii Europejskiej*, Warszawa

- TROJANOWSKA-STRZĘBOSZEWSKA Monika (red.), (2014), *System Schengen a imigracja z perspektywy Polski i Niemiec*, Warszawa
- UÇARER Emek M. (2007), *Wymiar sprawiedliwości i sprawy wewnętrzne*, w: Michelle Cini (red.), *Unia Europejska. Organizacja i funkcjonowanie*, Warszawa.
- VAUGHAN-WILLIAMS Nick (2012), *Border Politics: the Limits of Sovereign Power*, Edinburgh.
- WALTERS William, HAAHR Jens Henrik (2011), *Rządzenie Europą. Dyskurs, zarządzanie i integracja europejska*, Warszawa.
- WAWRZYK Piotr (2008), *Współpraca policyjna a system informacyjny Schengen II*. Warszawa.
- WIERZCHOWSKA Anna (2010), *Studia europejskie z perspektywy nauk politycznych*, w: Konstanty A. Wojtaszczyk, Wojciech Jabłoński (red.), *Studia europejskie. Zagadnienia metodologiczne*, Warszawa.
- WRÓBEL Izabela (2002), *Polityka Unii Europejskiej w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych*, Wrocław.
- ZAIOTTI Ruben (2011), *Cultures of Border Control. Schengen and the Evolution of European Frontiers*, Chicago–London.
- ZDANOWICZ Mieczysława (red.), (2009), *Polska w Schengen*, Białystok.
- ZDANOWICZ Mieczysława (red.), (2011), *Przyjazna granica niezbędnym elementem wzmacniania stosunków społeczeństw Polski i Rosji*, „Białostockie Studia Prawnicze” z. 9.
- ZENDEROWSKI Radosław, TROJANOWSKA-STRZĘBOSZEWSKA Monika (2014), *Granice i pogranicza (w) Unii Europejskiej: ewolucja i znaczenie pojęć*, w: Konstanty A. Wojtaszczyk, Małgorzata Mizerska-Wrotkowska, Wojciech Jakubowski (red.), *Polska w procesie integracji europejskiej: dekada doświadczeń (2004–2014)*, Warszawa.
- ZIELONKA Jan (2013), *The International System in Europe: Westphalian Anarchy or Medieval Chaos*, „Journal of Common Market Studies” vol. 39(3).
- ŻUREK Marek (2011), *Teoria współpracy transgranicznej na przykładzie Euroregionu Pomerania*, Szczecin.